

DIAKRÓNIA A SZINKRÓNIÁBAN

KIEFER FERENC

A progresszív aspektus folyamatban levő cselekvést fejez ki. Szintaktikai eszközökkel csak igekötős igékből képezhető:

- (1) Ott mászik fel a fára.
- (2) Éppen jött le a lépcsőn, amikor csöngettek.
- (3) Ahogy bújt bele a kabátjába, elszakította a bélést.

Ennek az aspektusnak szintaktikai jellemzői a hangsúlyos ige és a hátravetett hangsúlyos igekötő. A progresszív aspektus nem azonos a folyamatos aspektussal: a (4)a.-b. mondatok folyamatos szemléletűek.

- (4)a. Egész nap szántott.
- b. Több órán át nézte a televíziót.

A progresszív aspektus ezzel szemben általában nem tűr meg időmódosítót:

- (5)a. *Egész nap jött haza.
- b. *Több órán át törte át a falat.

A folyamatos aspektusú mondatnál ellentétben a progresszív aspektusú mondat nem tagadható:

- (6)a. *Éppen nem jött haza.
- b. *Éppen nem mászott fel a fára.

Mindkét tulajdonság érthetővé válik, ha a progresszív aspektus legfőbb funkciójára gondolunk: az ilyen aspektusú cselekvés időbeli keretet szolgáltat egy másik esemény számára. Ez a másik esemény bizonyos mértékig korlátozza a progresszív cselekvés eseményidejét: az időmódosító szerepét játssza. Éppen ezért nem szerepelhet a főmondatban „független” időmódosító. Ha egy progresszív aspektusú mondatot tagadunk, akkor a szóban forgó cselekvés nem következett be, tehát nem is lehet időbeli kerete egy másik eseménynek. Vö.

- (7)a. Jött haza az iskolából, amikor találkoztunk.
- b. *Nem jött haza az iskolából, amikor a repülő átrepült a ház felett.

A folyamatos aspektusú mondatnál nincs ilyen megszorítás, szabadon tagadható és időbelileg az esetleges mellékmondat eseményidejétől függetlenül korlátozható.

Progresszív aspektusú mondat nem minden igekötős igéből képezhető. Nem teszik lehetővé a progresszív aspektusú képzését a tisztán perfektiváló igekötők:

- (8)a. *Éppen takarított ki, amikor megszólalt a telefon.
- b. *Esteledett be, amikor hazaértünk.
- c. *Éppen száradt fel az eső, amikor kinéztem az ablakon.

De nem engedik meg a progresszív aspektus képzését az olyan igekötős igék sem, ahol az igekötő a perfektiváláson túl valamilyen akcióminőségbeli jelentést is hordoz. Az alábbi mondatokban az igekötős igék a cselekvés eredményességét jelölő rezultatív akcióminőséget fejezik ki.

- (9)a. *Éppen harcolta ki a béremelést, amikor megjelent a rendőrség.
- b. *Gyakorolta be a zongoradarabot, amikor benéztem a szobába.
- c. *Éppen szántotta fel a földet, amikor arra jártunk.

Ugyanakkor azonban nincs akadálya a progresszív aspektus képzésének akkor, amikor az igekötő szóképző funkciójú:

- (10)a. Bámult ki az ablakon, amikor megérkeztek a vendégek.
- b. Bújt be a kéménybe, amikor jöttek érte.
- c. Éppen kelt fel az ágyból, amikor jött az orvos.

A szóképző funkció azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a progresszív aspektus képzésének.

Abból, hogy a progresszív aspektus folyamatban lévő cselekvést vagy történést fejez ki, már következik, hogy sem állapotot jelentő igék, sem pedig pillanatnyiságot kifejező perfektív igék nem alkalmasak a progresszív aspektus képzésére.

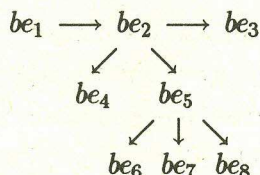
- (11)a. *Látott rá a térre, amikor elvonultak a tüntetők.
- b. *Érezte át a fordulat jelentőségét, amikor találkoztunk.
- (12)a. *Rezzent össze, amikor meghallotta a hírt.
- b. *Pattant el a húr, amikor letette a hegedűt.

De baj van akkor is, amikor az igekötő nem eredeti jelentésében szerepel:

- (13)a. *Éppen nevette ki a barátját, amikor a baleset történt.
- b. *Éppen rúgott be, amikor megjelent a felesége.
- c. *Éppen adták fel a várat, amikor megérkezett a felmentő hadsereg.

Ezekben az esetekben az igekötő jelentős jelentésmódosuláson ment keresztül. Mit jelent azonban az 'eredeti jelentés' fogalma, mikor mondhatjuk azt, hogy az igekötő eredeti jelentésében szerepel? A probléma régóta ismert, ennek ellenére érdemes újragondolnunk.

Vizsgáljuk meg kissé részletesebben a *be-* és a *ki-* igekötőt! Ha a *be-* igekötő jelentését 'zárt térbe való irányulás'-ként írjuk körül, akkor ez a jelentés többféle alakot ölthet. Legnyilvánvalóbb az az eset, amikor mozgásigékkel kapcsolatban a mozgás irányát jelzi: *bejön, bemegy, berepül, befut, betáncol*. Jelöljük a *be-* igekötőnek ezt a használatát *be*₁-gyel. Ennek a jelentésnek kiterjesztését jelenti az a használat, amikor (nem mozgásigéknél) a cselekvés irányát jelzi: *bedob, beküld, bevesz, beránt*. Jelöljük ezt a használatot *be*₂-vel! De irányt jelölhet a *be* akkor is, amikor nem lehet szó mozgásról: *benéz, beles, bebámul*. Itt a percepció irányáról van szó: *be*₃. Más jellegű a kiterjesztés, amikor a cselekvés, folyamat mélyedést hoz létre: *behorpad, bemélyed, besüllyed* (*be*₄). Ennek ellentéte is előfordulhat, amikor a cselekvéssel egy mélyedést, lyukat megszüntetünk: *bedug, befog, befoltoz, beragaszt* (*be*₅). Belső tér létrehozható úgy is, hogy valamit beburkolunk: *beborít, beburkol, becsomagol, bekerít, bepólyáz, beteker* (*be*₆). És zárt térrel van dolgunk akkor is, amikor a cselekvés révén egy felületet megtöltünk: *bekken, bemázol, bemeszel, bepiszkít* (*be*₇). Végül belső tér keletkezik azáltal is, hogy valamit bezárunk, valami között kapcsolatot létesítünk: *becsuk, befűz, begombol, becsatol, bekapcsol, beköt* (*be*₈). Viszont már nem hozható kapcsolatba a zárt térbe történő irányulással, vagy a zárt tér létrehozásával a *be-* jelentése a hivatalos funkciójú igéknél (*beárul, bepanaszol, besúg, beismer, bevall, bevádol* stb.) és az evés-ivást jelentő igéknél: (*beboroz, bepálinkáz, beebédel, bekávézik, becsíp, berúg*). Ezek mindegyike már olyannyira eltávolodott a *be-* igekötő eredeti jelentésétől, hogy progresszív aspektus képzésére alkalmatlanná vált. A *be-* említett nyolc használati konceptuális mezőt alkot. A konceptuális mező elemei közti összefüggést így képzelhetjük el:

1. ábra

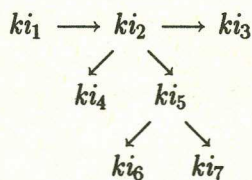
A *be*₄ és a *be*₅ és a *be*₂-vel áll konceptuális kapcsolatban, a *be*₆, *be*₇ és *be*₈ pedig *be*₅-tel. Ugyanakkor természetesen a *be*₄ és *be*₅ között is van kapcsolat. A konceptuális mezőt az irányulás és a zárt tér fogalma tartja össze.

A *ki*-igekötő bizonyos mértékben a *be*-fordítottja. Az alapjelentés 'zárt térből való irányulás kívülről'. Vizsgáljuk meg most ennél az igekötőnek a használatait.

*ki*₁: mozgásigéknél a mozgás irányát adja meg, pl. *kifut, kísétál, kimászik, kirepül*. *ki*₂: a cselekvés irányát jelzi, pl. *kidob, kiemel, kiesik, kitol, kitör, kizavar*. *ki*₃: a percepció irányát fejezi ki pl. *kinéz, kikandikál, kibámul, kihallatszik*. *ki*₄: a cselekvés révén dudor, kiemelkedés keletkezik valamin, pl. *kidülled, kidagad, kidomborodik, kiduzzad, kipuffad, kiáll*. *ki*₅: A cselekvés következtében mélyedés keletkezik: pl. *kifúr, kilyukaszt, kiharap, kireped, kivág, kiváj*. *ki*₆: megszünteti a zárt teret, láthatóvá tesz, pl. *kibont, kipólyáz, kitakar, kigöngyöl, kicsomagol*. *ki*₇: zárt teret, kapcsolatot megszüntet, pl. *kinyit, kicsomóz, kigombol, kicsatol, kifűz, kikapcsol, kikötöz*. Könnyen látható, hogy a *be*₁-nek a *ki*₁, a *be*₂-nek a *ki*₂, a *be*₃-nak a *ki*₃, a *be*₄-nek a *ki*₄, a *be*₅-nek a *ki*₅, a *be*₆-nak a *ki*₆ és a *be*₈-nak a *ki*₇ felel meg. A *be*₇-nek nincs megfelelője. A *be*₄ és a *ki*₅ a 'mélyedés létrehozását' két különböző módon konceptualizálja: *be*₄ esetében a cselekvést kívülről, *ki*₅ esetében belülről szemléljük.

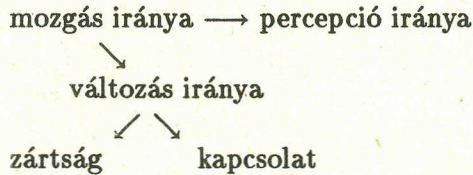
A *ki*-igekötőnek ismét van néhány használata, amely kívül esik a 'zárt térből való kifelé irányulás' által meghatározott konceptuális mezőn. Íme két példa: (a) zárt térből eltűnik valami: *kilop, kifoszt, kiúszik, kiűrit* (nyilvánvalóan más csoportba tartozik viszont a *kiönt, kimer, kikapar, kikotor*). (b) mondást jelentő igékkal kapcsolatban nyilvánossá válik: *kibeszél, kihirdet, kijelent, kimond, kitrombitál*. Egyik csoport igéi sem szerepelhetnek progresszív szerkezetekben.

A *ki* konceptuális mezője hasonló a *be* igekötőéhez. Vagyis a mozgás irányát jelző jelentést kiterjeszthetjük a cselekvés irányának kifejezésére, majd a percepció irányára is. A cselekvés irányulása jelentheti azt is, hogy a cselekvés révén dudor, kiemelkedés keletkezik valamin, vagy azt, hogy a cselekvés révén mélyedés jön létre. Ez a két kiterjesztés az irányulás két különböző irányával függ össze. Az első esetben a cselekvés kifelé irányul, a másodikban a cselekvés kívülről, a zárttság megszüntetése irányában hat. Ennek a második jelentésnek további kiterjesztései a zárt tér illetőleg a kapcsolat teljes megszüntetése. A különböző jelentéskiterjesztéseket az alábbi ábra szemlélteti:

2. ábra

A két konceptuális mező alapján általánosabb összefüggést is megállapíthatunk. Úgy tűnik, hogy a 'mozgás irányából' vagy a 'percepció iránya' felé, vagy pedig a 'változás iránya' felé mehetünk. Utóbbi vagy a 'zárttság', vagy pedig a 'kapcsolat' létesítése illetőleg megszüntetése irányába terjeszthető ki. Vagyis a konceptualizáció általános sémája így fest:

3. ábra

Hasonló összefüggések állapíthatók meg a többi igekötőre vonatkozóan is. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy az igekötő eredeti jelentésében szerepel, ha jelentése része az alapjelentésből kiinduló konceptuális mezőnek.

Egészen természetesen felvetődik most már a kérdés, hogy az, amit kiterjesztésnek neveztünk, mennyire indokolható a diakrón jelentésfejlődéssel. Vajon tetten érhetők-e a konceptuális sémákban jelzett jelentéskiterjesztések a diakróniában? S vajon a jelentéskiterjesztések értelmezhetők-e jelentésfejlődésként? S bár ezekre a kérdésekre itt nem tudunk választ adni, annyi kétségtelen, hogy a progresszív aspektus képzésének tárgyalásánál óhatatlanul belebotlunk a diakróniába. Egy megrögzött szinkrón nyelvész sem teheti mindig azt, hogy szemet huny a diakrónia fölött, hiszen a szinkróniában működő mechanizmusok nem egy esetben, ha áttételesen is, de a diakróniát tükrözik.

Jegyzet

A magyar nyelv aspektuális kategóriáiról részletesen szólok az MTA Nyelv-tudományi Intézetében elkészült strukturális-generatív ihletésű Mondattan-nak az aspektusról szóló fejezetében (Kiefer megjelenés alatt a). A progresszív aspektussal külön tanulmányban is foglalkozom (Kiefer megjelenés alatt b). Végül az aspektus konceptuális szemantikai vonatkozásait egy angol nyelvű tanulmányomban tárgyalom részletesebben (Kiefer megjelenés alatt c). Az igekötők funkcióira, az egyes szemantikai osztályokra vonatkozóan vö. Soltész 1959-et. A konceptuális szemantika vázlatát l. Bierwisch 1982-t.

Irodalom

M. Bierwisch (1982). Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. *Studia Grammatica* XXII., 61–99.

Kiefer Ferenc (megjelenés alatt a): Az aspektus és a mondat szerkezete. *Mondattan*, VII. Fejezet.

Kiefer Ferenc (megjelenés alatt b): A progresszív aspektus a magyarban. *Magyar Nyelv*.

Kiefer Ferenc (megjelenés alatt c): Aspect and conceptual structure: the progressive and the perfective in Hungarian. *Fügungspotenzen* (I. Zimmermann und A. Strigin, szerk.), Akademia-Verlag, Berlin.

J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők, Budapest, 1959.